Evoluţia limbii române literare în versiuni succesive ale *Scării raiului*. Nivelul lexical (III)[1]

Oana PANAITE[*]

Key-words: *Varlaam, Romanian literary language, vocabulary dynamics*

2.3.3. Elemente lexicale dialectale. Semantismul complex al verbului *a sămălui* şi, implicit, al substantivului *sămăluire* şi a tuturor derivatelor sale (în cazul de faţă, locuţiunea adverbială *fără de sămăluire*) se reflectă în opţiunile diferite pe care traducătorii ulteriori ai *Scării* şi le asumă: ‘a aprecia din punct de vedere valoric; a socoti; a se gândi, a judeca, a raţiona’: *Nu să cuvine păstoriul **fără de sămăluire** să să smerească pururea, nice iară pururea a să înălţa **nebuneaşte*** (Least. 276[r], Ms. 1780: 214[v]); *Nici totdeauna iaste datoriu Proestosul a să smeri **fără de socoteală**, nici totdeauna a să înălţa pre sineşi **fără de minte*** (VC 1814: 200[r]); *Întîistătătorul nu trebuie să se umilească totdeauna **fără judecată**, nici să se înalţe totdeauna **nebuneşte*** (Stăniloae 1980: 441/38); *Stareţul nu trebuie nici să se umilească oricînd, **fără de socoteală**, nici să se mîndrească **neînţelepţeşte*** (Corneanu 1994: 536); *οὐδὲ πάντοτε ταπεινοῦν **ἀλόγως**, οὐδὲ πάντοτε ὑψοῦν **ἀφρόνως** ἑαυτὸν ὁ προεστὼς ὀφείλει* (PG 1184) / *neque (rector animarum) unquam se nimis et **praeter rationem** submittat: nec unquam se **stolide** extollat* (1183); *Il [un pasteur] doit éviter deux excès également condamnables et nuisibles: le premier, c’est de ne pas se livrer par rapport à ses inférieurs à une humilité mal placée et **déraisonnable**; le second, de ne pas s’élever au dessus d’eux d’une manière hautaine et **impertinente*** (Fr. 41). Etimologia lui *a sămălui* – magh. *számlálni*, *számlolni*, *számitni* ‘a număra, a socoti’ (vezi Cihac 1870, s.v., Scriban 1939, s.v.) – arată că termenul avea o circulaţie regională, ceea ce a dus, implicit, la necesitatea înlocuirii sale cu sinonime specifice limbii române literare, care aveau avantajul de a fi cunoscute în toate zonele geografice. Stăniloae este singurul care traduce gr. *ἀλόγως* prin *fără judecată*, cf. semantismului acestui cuvânt ‘1. sans parler, en silence; 2. contrairement à la raison; 3. sans réflexion’ (DFG, s.v.), în timp ce Corneanu păstrează opţiunea mitropolitului Costachi.

[*] Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, România.

Prezentul studiu a fost finanţat din Fondul Social European de către Autoritatea de Management pentru Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 (POSDRU/89/1.5/S/49944).

[1] Primele două părţi ale lucrării au apărut în nr. 2 (14)/2011 şi 2 (16)/2012 ale prezentei reviste.

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)

Având o notă comună cu gr. *ἀλόγως*, adverbul *ἀφρόνως* este redat în conformitate cu semantismul său, primar sau secundar, încă din traducerea lui Varlaam: *nebuneaşte* corespunde sensului ‘follement’, în timp ce *fără de minte* sau *neînţelepţeşte* (destul de arhaic, mai ales prin sufixul ales) corespund sensului ‘sans raison’ (vezi DFG, s.v.).

Verbul *a sămălui* actualizează şi sensul de ‘a deosebi’, cunoscut şi utilizat de ceilalţi traducători/ copişti: *să poată* ***sămălui*** *binele şi răul şi mijlociiul binelui ş-a răului* (Least. 272^{v,} Ms. 1780: 211^{v}); *trei lucrure sînt trebuncioase, adecă:* ***socotinţa*** *cea bună,* ***socotinţa*** *cea rrea, şi cea de mijloc* (VM 1766: 267^{v}); *spre* ***desluşirea*** *binelui şi a celui de mijloc şi a celui rău* (Costachi 1814: 198^{r}); *spre* ***deosebirea*** *binelui şi răului şi a ceea ce e la mijloc* (Stăniloae 1980: 436); ***să deosebească*** *ce este bine, ce este potrivit şi ce este rău* (Corneanu 1994: 530); ***διάκρισιν*** *καλοῦ τε καὶ μέσου καὶ κακοῦ* (PG 1169) */ uti mala a bonis et ab utrisque media ad unguem possint* ***secernere*** (1170); *pour* ***discerner*** *ce qui est bon de ce qui est mauvais, ou ce qui n'est ni bon ni mauvais* (Fr. 15).

În contextul următor, fiecare traducător încearcă să redea perifrastic ceea ce în greacă este exprimat analitic; dificultatea constă în aproximarea cuvintelor greceşti *πρόμαχοι* şi *μονομάχοι*; traducerea lui Varlaam diferă total de celelalte versiuni – de aici reţinem doar substantivul *hărăţ*, un împrumut a cărui etimologie nu este clarificată (cf. DA, s.v.: magh. *herécelni*; Olteanu 1970: 554 propune ca etimologie pol. *harc* ‘luptă’, iar Cihac 1870, s.v. magh. *harács*), care redă slavonul ***воинѣ*** ‘στρατιώτης, miles; μάχιμος, bellator’ (Miklosich 1865, s.v.) şi care este înlocuit de ceilalţi traducători în funcţie de soluţia proprie fiecăruia. Compuşii *πρόμαχος* şi *μονομάχος* se traduc fiecare, literal, prin ‘qui combat aux premiers rangs; 2. qui combat pour, défenseur de’ respectiv ‘qui combat seul à seul, en combat singulier’. Veniamin Costachi a tradus prin sensul secundar ‘*apărător*’ (gr. *πρόμαχος*), în timp ce pe-al doilea, în lipsa unei soluţii, l-a împrumutat cu forma din original, între paranteze încercând o traducere stângace. Traducerea lui Stăniloae nu reuşeşte să clarifice contextul, căci adjectivul ales, *fruntaşi*, nu este un indiciu asupra poziţiei luptătorului, ci asupra calităţii acestuia, sens care nu se regăseşte în original. Nici perifraza prin care încearcă să redea gr. *μονομάχος* nu este mai fericit aleasă; sensul din original nu a fost transpus: ***hărăţi*** *viteaji şi* ***voinici*** (Least. 275^{v}, Ms. 1780: 214^{r}); ***ostaşii*** *apărători şi* ***monomahi*** *(adecă* ***singuri luptaci)*** (Costachi 1814: 200^{r}); *unii* ***fruntaşi*** *în luptă şi* ***luptători de unul singur*** (Stăniloae 1980: 441/34); *unii (...) stau* ***în frunte*** *(...), iar alţii* ***pot lupta şi singuri*** (Corneanu 1994: 535); *τῶν συστρατιωτῶν* ***πρόμαχοι*** *καὶ* ***μονομάχοι*** (PG 1184) */* ***propugnatores*** *et* ***antesignani****, et qui hostem* ***ad singulare certamen audeant provocare*** (1183); *des gens pleins de courage, de bravoure et de talent se trouveraient confondus et cachés dans la foule, tandis qu'ils devraient* ***être à la tête de l’armée*** *pour provoquer l’ennemi au combat* (Fr. 37).

2.3.4. Elemente lexicale generale. Ca tendinţă generală, observăm că echivalărilor cu termeni de ordin general, aparţinând lexicului fundamental al limbii, operate de Varlaam li se substituie ulterior cuvinte specializate pentru desemnarea arealului religios.

Un proces de specializare semantică are loc în cazul substantivului *mărire*, care traduce, în contextul dat, slavonul ***слава*** (272$^{v/dr.}$) ‘δόξα, gloria’ (Miklosich

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)

1865, s.v.), înlocuit în traducerile ulterioare prin *slavă*, care s-a şi impus în lexicul religios. În cea mai mare parte din ocurenţele sale (am numărat nu mai puţin de 159 de atestări!) apare cu sensul (rar, conform lui Scriban 1939, s.v.) de ‘mândrie’, în contextul *mărire deşartă* (12^{r}, etc.), calchiind slavonul ***тъштєславиѥ*** ‘κενοδοξία vana gloria, recherche *ou* amour de la vaine gloire’ (Miklosich 1865, s.v., DFG, s.v.): *să să îndulcească de* ***mărirea/ mărire*** *lui* (Least. 272^{v}, Ms. 1780: 211^{v}); *să să îndulcească de* ***slavă*** (VM 1766: 268^{r}); *a să împărtăşi de* ***slava*** *lui* (Costachi 1814: 198^{v}); *să se bucure de aceeaşi* ***slavă*** (Stăniloae 1980: 437/15); *să facă părtaşi* ***slavei*** *lui* (Corneanu 1994: 531); *τῆς αὐτοῦ* ***δόξης*** *ἀπολαῦσαι* (PG 1172) */regiam ejus* ***majestatem*** (1171); *de contempler sa* ***majesté*** (Fr. 17).

Dacă Varlaam redă gr. *Πάτερ* prin *oame* (preluat şi de către copistul manuscrisului de la 1780), utilizând un cuvânt generic, nespecializat, ulterior, temenul *pater* se va impune în terminologia religioasă ca termen de adresare unei feţe bisericeşti. Un proces similar are loc şi în cazul lui *minunate*: singurul care redă identic sintagma grecească este Veniamin Costachi, ceilalţi traducători îndepărtându-se într-un sens sau altul de original: *minunate* ***oame*** (Least. 270^{r}, Ms. 1780: 209^{r}); *o dumnezeescule* ***Părinte*** (Costachi 1814: 197^{r}); ***Prea Cuvioase*** (Stăniloae 1980: 433); *prea minunate* ***părinte*** (Corneanu 1994: 527); *θεσπέσιε* ***Πάτερ***, *venerande* ***pater*** (PG 1166).

Interesează în continuare utilizarea de către Varlaam a substantivului *pohtă* pentru a desemna ceea ce, în prezent, este desemnat prin *patimă*; diferenţa este dată de specializarea ultimului ca termen specific vocabularului religios, în timp ce *poftă* aparţine vocabularului general al limbii române, fără conotaţii religioase: *întunearecul/ întunearicul nopţei/ nopţii ş-a* ***pohtelor/ pohtilor*** (Least. 271^{r}, Ms. 1780: 210^{r}); *Întunerecul şi noaptea* ***patimilor*** (VM 1766: 266^{v}:); *întunearec şi noapte a* ***patimilor*** (Costachi 1814: 197^{v}); *întunericul şi noaptea* ***patimilor*** (Stăniloae 1980: 435, Corneanu 1994: 529); *σκωτίας καὶ νυκτὸς* ***παθῶν*** (PG 1168) / ***perturbationum*** *animi et tempestatum nox* (1167); *la nuit obscure* ***des passions*** *et des tempêtes* (Fr. 11).

2.3.5. Opţiuni stilistice individuale. Noţiunea de «păstor» este redată diferit, în funcţie de opţiunea fiecărui traducător: ***duhovnicii/*** *dohovnici, un mai mare* (Least. 272^{r}, Ms. 1780: 211^{r}); ***dohtorul cel sufletesc, păstoriului*** (VM 1766: 267^{v}); ***Proestoşi***, (mai jos) ***înainte stătătoriului, proestosului*** (Costachi 1814: 198^{r}, 198^{v}); ***întîistătători, întîistătătorului*** (Stăniloae 1980: 436/437); ***stareţul, înainte-stătătorul, stareţ*** (Corneanu 1994: 529/531); *προεστῶσιν,* ***προεστηκότος*** (PG 1169), ***προεστῶτος*** (PG 1172) ***/curatoribus*** *animorum, [votis]* ***pastoris*** (PG 1170); ***magistro*** (PG 1171); ***les pasteurs des âmes***, (17) ***un pasteur*** (Fr. 15).

Dacă Varlaam şi, după el, scribul ms. de la 1780, utilizează termenul *duhovnic* sau *un mai mare*, Măzăreanu împrumută din originalul pe care-l traduce fonetismul *dohtor*, completându-l cu atributul *cel sufletesc*; Costachi împrumută, la rându-i, din textul pe care-l traduce cuvântul *proiestos*, fără a opera nici un fel de adaptare la specificul limbii române, dar încearcă şi o calchiere a originalului grecesc, rezultând *înainte stătătoriului* – preluată ca atare de Corneanu, alături de *stareţ*. Un caz aparte îl reprezintă Stăniloae care, fără a împrumuta soluţia găsită de Costachi, purcede la o nouă calchiere, ce are ca rezultat un nou cuvânt, *întâistătător*. Totuşi, în ciuda existenţei celor două variante moderne ale traducerii, termenii utilizaţi de Varlaam

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)

au acoperire şi astăzi, fiind recurenţi în lexicul religios, într-o mai mare măsură decât cuvintele propuse de Stăniloae, de exemplu.

Opţiuni diferite de traducere manifestă autorii versiunilor diferite ale *Scării* şi în ceea ce priveşte redarea sintagmei *τοὺς νοεροὺς φίλους*: Varlaam foloseşte două atribute sinonime, realizând, ca şi în alte cazuri, o structură pleonastică: *sufleteşti şi îngereşti*; sinonimia este parţială, de aceea putem considera că alăturarea lor a fost făcută cu scopul de a transpune cât mai exact spiritul scrierii ascetice pe care o traducea: *îngereşti* conţine în plus sema [+ spiritualitate], care se adugă semei comune de [+ imaterial]. Accentul cade pe calitatea de 'imaterial' a prietenilor, conform traducerii lui Stăniloae. Celelalte traduceri sunt mai apropiate de sensurile gr. *νοερός*: 'qui concerne l'intelligence; *d'où* 1. de l'intelligence, intellectuel; 2. doué d'intelligence, intelligent' (DFG, s.v.), cu nuanţările de rigoare. Astfel, copistul ms. de la 1780 foloseşte termenul *înţălepţi* (probabil îl preia din varianta pe care o copie); Veniamin Costachi optează pentru un adjectiv participial, rezultat prin apropierea de gr. *νόημα* 'pensée, reflexion', în timp ce Corneanu apelează la traducerea franceză, literarizând din nou textul: *priiatini* ***sufleteşti şi îngereşti*** (Least, 273[r], Ms. 1780: 212[r]); *prieteni* ***înţălepţi*** (VM 1766: 268[r]); *priiatenii* ***cei gîndiţi*** (Costachi 1814, 198[v]); *prietenii* ***netrupeşti*** (Stăniloae 1980, p. 437/ 16); *prietenii* ***lui Dumnezeu*** (*scil. Pe prietenii* ***cei duhovniceşti****, adică stareţii, părinţii spirituali*) (Corneanu 1994: 531:); *τοὺς* ***νοεροὺς*** *φίλους* (PG 1172) ***/sapientes*** *in promptu habere amicos* (1171); *nous ayons pour directeurs des hommes qui soient* ***les amis de Dieu*** (Fr. 19).

Tot în domeniul lexicului sapienţial, Varlaam transpune sintagma din slavonă: ***прѣ мѫдрывь и съвръшивь*** prin *înţelepţeşte şi face desăvîrşit*; verbe care, cu forme diferite, sunt menţinute şi în traducerile moderne, cf. şi gr. *σοφίσας καὶ τελειώσας*; singurul care optează pentru alt cuvânt este copistul ms. din 1780 care, folosind o versiune intermediară a traducerii lui Varlaam, preia de acolo verbul *să înveţe*, cu un semnatism simplificat faţă de cel al verbelor folosite din traducerea-sursă: *cela ce* ***înţelepţeaşte*** *şi* ***face desăvîrşit*** *pre cei neînţelepţi şi neiscusiţi* (Least. 273[v], Ms. 1780: 212[v]); *acela (...) care şi pre copii cei tare la cap poate* ***să****-i* ***înveţe*** (VM 1766: 268[r]); *cela ce pre cei neînvăţaţi şi neînţelepţi i-****au înţelepţit şi desăvîrşit*** *i-****au făcut*** (Costachi 1814: 198[v]); *cel ce* ***face înţelepţi*** *(...) pe cei neînvăţaţi şi neînţelepţi, ducîndu-i la* ***desăvîrşire*** (Stăniloae 1980: 438/ 20); ***acela care înţelepţeşte*** *şi* ***desăvîrşeşte*** *pe cei proşti şi nepricepuţi* (Corneanu 1994: 532); *διδάσκαλος (...) ὁ τοὺς ἀμαθεῖς καὶ ἀσόφους* ***σοφίσας*** *καὶ* ***τελειώσας*** (PG 1177) */ quid tardos et hebetes,* ***litteratos reddit et doctrina praestantes*** (1178); *le précepteur qui, n'ayant eu affaire qu'à des personnes bornées et stupides,* ***les a*** *néanmoins* ***remplies de science et d'érudition*** (Fr. 24).

Varlaam traduce slavonul ***гєєнскыꙗ*** 'gehennae' (Miklosich 1865, s.v.) prin *focul de veaci*, în timp ce Costachi împrumută din textul grecesc *gheena* (opţiune pe care o preia şi Stăniloae); Corneanu optează pentru termenul mai puţin livresc, implicit mai accesibil, *iad*: *frica* ***focului de veaci*** (Least. 275[v], Ms. 1780: 214[r]); *frica* ***gheenei*** (Costachi 1814: 200[r]); *frica* ***gheenei*** (Stăniloae 1980: 441/ 34); *teama* ***de iad*** (Corneanu 1994: 535); *φόβος* ***γεέννης*** (PG 1184:) **/ *inferos flammarum*** (1183); la crainte des **flammes** vengeresses **de l'enfer** (Fr. 37).

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)

Traducerea lui Varlaam este în secvenţa următoare mai explicită (clară) decât cea de mai târziu, a lui Veniamin Costachi: a (nu) fi *asemenea* lui Dumnezeu *vs*. a (nu) fi al lui Dumnezeu *următoriu* (preluată, inexplicabil, şi de Stăniloae). Corneanu redă exact gr. *μιμητής* prin *imitator*. Opţiunea lui Costachi se clarifică prin referire la versiunea franceză: *următoriu* ar fi cel care *merge pe urmele cuiva* şi ar putea fi rezultatul consultării şi confruntării altor manuscrise/ ediţii ale textului lui Ioan Scărarul, conform prefeţei traducerii sale: *nu veri/ vei hi/ fi* ***aseamenea*** *lui Dumnedzău* (Least. 277^{v}, Ms. 1780: 215^{v}); *nu vei fi al lui Dumnezeu* ***următoriu*** (Costachi 1814: 201^{r}); *nu vei fi* ***următor*** *lui Dumnezeu* (Stăniloae 1980: 443/ 48); *nu vei putea fi* ***imitatorul*** *lui Dumnezeu* (Corneanu 1994: 538); *καὶ οὐκ ἔση λοιπὸν Θεοῦ* ***μιμητής*** (PG 1188) */ neque enim (id faciendo) Deum* ***imitabere*** (1187); *vous ne* ***marcheriez*** *pas* ***sur les traces du*** *Seigneur* (Fr. 51).

În exemplul următor, traducerea lui Varlaam corespunde gr. *πικρίδων*, în timp ce Costachi particularizează substantivul *amărăciuni*, considerând că este vorba de *păpădii*; celelalte traduceri păstrează din original numai atributul de *amar*, asociat succesiv *ierburilor* sau *lăptucilor* (cf. ediţiei latine şi franceze): *pănă nu mînca adzîmă cu* ***amărăciuni*** (Least. 285^{r}, Ms. 1780: 222^{r}); *pînă cînd nu au mîncat azimele cu* ***păpădii*** (Costachi 1814: 205^{r}); *pînă ce nu au mîncat azima cu* ***ierburi amare*** (Stăniloae 1980: 456/ 98); *pînă ce nu i-a făcut să mănînce azimă cu* ***lăptuci amare*** (Corneanu 1994: 550); *ἄχρις οὗ τὸ ἄζυμον μετὰ* ***πικρίδων*** *ἔφαγον* (PG 1201) */ nisi gustatis prius azymis et* ***agrestibus lactucis*** (1202); *qu'après leur avoir fait manger des azymes et* ***des laitues amères*** (Fr. 99).

2.3.6. Elemente lexicale menţinute în uz. Conservarea unor cuvinte folosite încă din secolul al XVII-lea în terminologia religioasă actuală poate avea două cauze: a) termenii respectivi sunt neologisme preluate din limbile din care se face traducerea, mai puţin din slavonă, căci acestea, după cum s-a demonstrat deja, au fost toate înlocuite; b) caracterul conservator al lexicului religios care a făcut posibilă supravieţuirea unor asemenea cuvinte, în condiţiile în care ele nu mai erau active în vocabularul comun.

a) Neologismul de origine latină *purgaţie*, atestat pentru prima oară în *Leastviţa* (Zgraon 1976b) este prezent mai întâi marginal, ca adnotare, implicit explicare, a expresiei *dare de curăţire*, pentru ca ulterior să apară inserat în textul propriu-zis al *Scării*; manuscrisul copiat la 1780 conţine în acel loc sintagma iniţială: *dare de curăţire*; inexistenţa acestui pasaj şi în celelalte versiuni face imposibilă discutarea evoluţiei termenului: *Agoniseaşte şi tu, o, minunate părinte, leacuri, dare de curăţire (ad. purgaţie)***,** *brici (...)* (Least. 271^{r}); ***Purgaţia*** *iaste tămăduire pohtelor celor din lontru şi deşărtare împuţiciunei şi scîrnăviei ce nu să veade* (Least. 271^{v}); ***Dare de-a curăţire*** *iaste tămăduire pohtilor celor din lăuntru şi deşărtare împuţăciunii scîrnăviei [tăiat: lor] ce nu să veade* (Ms. 1780: 210^{v}).

«Eretic» este un alt cuvânt activ în lexicul religios şi în perioada modernă a limbii noastre literare; prezenţa acestui substantiv în traducerea lui Varlaam dovedeşte cunoştinţele sale de neogreacă sau latină, şi de aici familiaritatea cu acest termen atunci când îl întâlneşte în varianta-sursă a traducerii sale – ***єрєтикы*** (279$^{v/dr.}$), cf. v.sl. **кретигъ** ‘haereticus’ (Miklosich 1865, s.v.): *Ceia ce-s slabi întru credinţă să nu mănînce cu* ***ereticii****/ eriticii, cum gice/ zice pravila* (Least. 279^{v}, Ms. 1780: 217^{v}); *Cei neputincioşi împreună cu* ***ereticii*** *să nu mănînce* (Costachi 1814:

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)

202[r]); *Cei slabi să nu mănînce împreună cu* ***ereticii****, precum s-a spus în canoane* (Stăniloae 1980: 446/63); *Cei slabi să nu mănînce împreună cu* ***eretici,*** *precum se spune şi în canoane* (Corneanu 1994: 541); *Ἀσθενεῖς* ***αἱρετικοῖς*** *μὴ συνεσθιέτωσαν, καθὼς, καὶ ἐν τοῖς κανόσιν εἴρηται* (PG 1192) / *Cum* ***haereticis*** *fide non firmi et ardentes ne accumbant aut communicent, ut est in sacris canonibus* (1191); *Gardez-vous bien de jamais permettre à ceux de vos inférieurs dont la foi n'est pas ferme et à toute épreuve, vive et ardente, de vivre et de communiquer avec* ***les hérétiques*** *: vous savez que les canons de l'Église l'ont très sagement défendu* (Fr. 66).

b) Termenul «aproapele» este tradus prin aceeaşi formă în toate variantele utilizate, cu observaţia că la Varlaam apare numai în structura cu prepoziţia *de*. Atestat în cele mai vechi texte literare româneşti, substantivul *aproapele* „reprezintă unul dintre cele mai vechi adverbe substantivizate ale limbii române literare” (Munteanu 1995: 235; vezi analiza complexă a conceptului *aproapele*, în *ibidem*: 233–240.): *sufletul* ***de-aproapelui*** *său* (Least. 278[v], Ms. 1780: 216[v]); *sufletul* ***aproapelui*** *întru toate* (Costachi 1814: 201[v]); *sufletul* ***aproapelui*** *întru toate* (Stăniloae 1980: 445/ 56); *sufletul* ***aproapelui*** (Corneanu 1994: 540); *ψυχῆς* ***τοῦ πλησίον*** *περὶ πάντα* (PG 1189) / *in omnibus animam pro anima exponere* (1190); *toutes les âmes confiées à* ***ses soins*** *et à sa vigilance* (Fr. 57).

Verbul *urgisi* este concurat în acest context de verbul *defăima*; dacă *urgisi* (derivat de la *urgie*, cu etimologie latină: *orgia*, cf. şi ngr. *οργίζω* ‘a se înfuria’) are sensurile ‘a oropsi, a nu mai iubi, a dizgraţia, a depărta, e exila’ (apud Scriban 1939, s.v.), sensurile verbului *defăima* – ‘a critica, a vorbi de rău, a calomnia’ – reprezintă o intensificare a semantismului propriu gr. *ἐξουδενίζω* ‘ne faire aucun cas de, considérer comme rien, mépriser’: *Dumnedzău* ***nu va urgisi*** *inima cea înfrîmtă/ înfrîntă şi smerită!* (Least. 271[r], Ms. 1780: 210[r]); *Inima cea înfrîntă şi zdrobită, Dumnedzău* ***n****-o* ***defaimă****!* (VM 1766: 266[v]); *Inima zdrobită şi smerită, Dumnezeu* ***nu*** *o* ***va defăima****!* (Costachi 1814: 197[v]); *Inima zdrobită şi umilită, Dumnezeu* ***nu o va urgisi****!* (Stăniloae 1980: 435, Corneanu 1994: 529); *Καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην ὁ Θεὸς οὐκ* ***ἐξουδενώσει*** (PG 1168) / *Cor contritum et humiliatum Deus* ***non despiciet****!* (1167); *Un cœur broyé et humilié, Dieu* ***ne*** *le* ***méprise*** *point* (Fr. 11).

În secvenţa de mai jos interesează, pe de o parte, prezenţa verbului *a se pogorî*, pe de alta, substantivul *vale*, cu sinonimele lui diacronice. Verbul *a se pogorî*, având ca etimologie v.sl. ***погорь***, cu sensurile ‘ἐν καταβάσει, κατὰ πρανοῦς prone, deorsum’ (Miklosich 1865, s.v.), era general în epoca în care Varlaam traduce *Scara* (de altfel, aceeaşi formă o întâlnim şi în traducerea din 1814 a mitropolitului Costachi); cf. Scriban 1939, s.v., semantismul acestui verb include şi substantivul *vale*: ‘în jos, la vale’, ceea ce ar putea constitui motivul pentru care nu mai este redat în textul propriu-zis al traducerii lui Varlaam. În manuscrisul de la 1780, ca şi în traducerea lui Veniamin Costachi, acesta este însă tradus printr-un slavonism curent în vechea română literară: *zăpodie* (< v.sl. **заподъ** ‘latebra; cachette, refuge, abri, retraite’ (cf. Miklosich 1865, s.v.; Scriban 1939, s.v.) ‘vale largă, platou adăpostit de înălţimi’, în timp ce în versiunile ulterioare este înlocuit prin sinonimul *vale*: *Pentr-acea, te* ***pugorîş*** *dintr-acea vedeare dumnedzăiască întru*

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)

adîncata smerenie, în ***Horiv*** (Least. 287[r]); *pentru aceia te* ***pogorîrăş*** *dintru ace videare dumnezăiască întru adîncata* ***zăpodie****, smereniei, în* ***Horiv*** (Ms. 1780: 223[v]); *Pentru aceaia şi întru prea adîncă (...)* ***zăpodie*** *de smerenie în* ***Horiv*** *(...) te-****ai pogorît*** (Costachi 1814: 206[r]); *De aceea te-****ai*** *şi* ***coborît*** *în cea mai adîncă* ***vale*** *(a* ***Horebului*** (Stăniloae 1980: 458); *De aceea, (...) te-****ai coborît*** *în foarte adînca* ***vale*** *a smereniei, în* ***Horeb*** (Corneanu 1994: 552:); *διὸ καὶ εἰς βαθυτάτην που κοιλάδα ταπεινώσεως ἐν* ***Χωρὴβ*** *ἐκ τῆς θεοπτίας κατελήλιθας* (PG 1204) / *in altissimam demissionis* ***vallem Chorebanam*** *a Dei conspectu* ***descendisti*** (1203).

Grafia numelui propriu *Horeb* evoluează în diacronie: etimologizantă iniţial, cf. slav. ***хоривь*** (287[r/dr.]), gr. *Χωρὴβ*, devine ulterior *Horeb*, cf. lat. *Chorebanam* şi fr. *Horeb*.

3. Concluzii

Traducerea mitropolitului Varlaam, importantă pentru mediul monahal, dar şi pentru cel laic, a fost făcută la începutul secolului al XVII-lea, într-o perioadă în care limba română literară era în plin proces de formare. Înscrise în acest context, slavonismele analizate, deşi numeroase, sunt perfect justificate prin existenţa acelor „goluri semantice” inerente oricărei limbi aflate la începutul constituirii variantei literare.

Secvenţele comparate au fost selectate din manuscrisele şi tipăriturile reprezentând traducerea *Scării* într-un interval cuprins între secolul al XVII-lea şi secolul al XX-lea; ca reper am folosit textul cuprins în volumul 88 al *PG*, în dublă ediţie, greacă şi latină. Perioada mare de timp din care provin aceste texte a permis surprinderea schimbărilor lexicale care au dus la formarea caracterului modern al vocabularului limbii române literare. Am insistat asupra procesului de formare a lexicului religios; dat fiind caracterul conservator al acestuia, nu este de mirare că unele dintre elementele lexicale folosite de Varlaam în traducerea sa sunt şi astăzi în uz. Cauzele care au permis menţinerea lor în limbajul religios actual sunt diverse: pe de o parte, caracterul conservator al acestei terminologii a contribuit la frecventa utilizare a unor termeni – substantivele *aproapele, duhovnic, spovedanie*, în strânsă legătură cu persistenţa realiilor desemnate –, unii intrând în componenţa unor expresii fixe, precum *a pogorî*, menţinut în expresia *Pogorârea Sfântului Duh*; pe de altă parte, unii termeni utilizaţi de mitropolitul moldovean erau neologisme preluate din alte limbi de cultură decât slavona, chiar dacă prin intermediar slavon: e cazul lui *azimă, eretic*.

Schimbările lexicale au avut loc la nivelul: 1. elementelor arhaice, generale în epoca în care Varlaam traducea *Scara raiului*; 2. slavonismelor, pe care acesta le preia din textul pe care-l traduce; 3. elementelor dialectale; 4. elementelor lexicale generale, nespecializate.

Traducerea lui Vartolomeu Măzăreanu a fost prea puţin utilizată în realizarea studiului comparativ deoarece capitolul ales spre analiză (*Epistolă către Păstor*) are dimensiuni mai reduse. Cele două ediţii moderne ne oferă două texte diferite din punct de vedere al limbii, dar şi al metodei de traducere urmate de fiecare autor în parte: traducerea lui Stăniloae conservă un limbaj tradiţional, pe alocuri arhaizant, păstrând de multe ori opţiunile de traducere ale înaintaşului său, Veniamin Costachi, în timp ce traducerea lui Corneanu este mai liberă faţă de original, autorul literarizând de multe ori textul propriu-zis al lui Ioan Scărarul, fără a pierde însă semantismul original, având ca instrument o limbă română modernă.

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)

Bibliografie

A. Izvoare şi lucrări de referinţă

Bailly [7]1915: M. A. Bailly, *Dictionnaire grec – français*. Rédigé avec le concours de M. E. Egger, Paris, Librairie Hachette.

Cihac 1870 : A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie Daco-Romane*, partea I: *Elements latins*; partea II; *Elements slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort/ M.

Corneanu 1994: Nicolae Corneanu, *Scara raiului precedată de Viaţa pe scurt a lui Ioan Scolasticul şi urmată de Cuvîntul către Păstor*, traducere, introducere şi note de mitropolit Nicolae Corneanu, Timişoara, Editura Amarcord.

Costachi 1814 : Veniamin Costachi, *Scara raiului*, Tipografia Mănăstirii Neamţului.

DLRLV = Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, 1987, *Dicţionarul limbii române literare vechi*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Fr. = John Climacus, *L'Echelle sainte*, translate by Placide Deseille, published 1996 by Abbaye de Bellefontaine (first published 1978) (vezi http://www.livres-mystiques.com/partietextes/Climaque/Echelle/climaque.htm).

Least.: *Leastviţa*, ms. rom. BAR, nr. 5419.

Miklosich: Franz Miklosich, 1862-1865, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinium*, Vindobonae, Guilelmus Braumueller.

PG = *Patrologia graeca*, vol. 88, editor J.P. Migne.

Scriban 1939: August Scriban, *Dictionaru limbii româneşti (Etimologii, înţelesuri, exemple, citaţiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, Iaşi, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună".

Stăniloae 1980: Dumitru Stăniloae, *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinţilor Părinţi care arată cum se poate omul curăţi, lumina şi desăvârşi*, vol. IX, *Scara sfântului Ioan Scărarul şi învăţăturile lui ava Dorotei*, traducere, introducere şi note de Dumitru Stăniloae, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

VM 1766: Vartolomeu Măzăreanu, *Leastviţa*, ms. rom. BAR, nr. 2959.

B. Literatură de specialitate

Dimitriu 1970: Corneliu Dimitriu, *Vocabularul limbii române vechi. Studiu statistic* (teză de doctorat), Iaşi.

Fecioru 1952: D. Fecioru, *Manuscrisele de la Neamţu. Traduceri din Sfinţii Păsinţi şi din scriitorii bisericeşti*, în „Studii teologice", seria II, anu IV, sept. – oct., p. 459-487.

Gafton 2001: Alexandru Gafton, *Evoluţia limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza".

Gheţie 1975: Ion Gheţie, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, Editura Academiei.

Gheţie/ Mareş 1974: Ion Gheţie, Alexandru Mareş, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Academiei.

Ghibănescu 1914: Gh. Ghibănescu, *O nouă lucrare a Mitropolitului Varlaam (Leastviţa lui Ioan Scararіul)*, în „Arhiva", XXV (1914), nr. 3–4, p. 65–107.

Grecu 1942: Vasile Grecu, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab, Domnul Ţării Româneşti (1512-1521). Versiunea grecească editată şi însoţită de o introducere şi traducere în româneşte de Vasile Grecu*, în „Studii şi cercetări", LX, Bucureşti, Imprimeria Naţională,.

Ivănescu [2]2000: G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, Editura Junimea.

Mihăilă 2002: G. Mihăilă, *Contribuţii la etimologia limbii române*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic.

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)

Munteanu 1995: Eugen Munteanu, *Studii de lexicologie biblică*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza”.

Munteanu 2004: Eugen Munteanu, *Interferenţe lingvistice greco-române în actul traducerii (Mărgăritarele lui Ioan Hrisostomul, Bucureşti, 1691)*, în AUI, secţiunea III e. Lingvistică, tomurile XLIX-L, *Studia lingvistica et philologica in honorem D. Irimia*, p. 349–365.

Olteanu 1970: Pandele Olteanu, *Metoda filologiei comparate în studierea izvoarelor şi în identificarea versiunii neogreceşti a operei „Scara” tradusă de mitropolitul Varlaam*, în MO, XXII, nr. 5–8, Craiova, p. 543–567.

Panaitescu 1959: P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei.

Panaitescu 2003: P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române şi slave din BAR,* vol. II, Bucureşti, Editura Academiei.

Paul 1964: Mihai Paul, *„Leastviţa” (Scara raiului) – traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacţie*, în BOR, nr. 11–12, p. 1069–1084.

Strempel 1978–1992: George Strempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I–IV, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Teodorescu 1984: Mirela Teodorescu, *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc.* Ediţie critică, studiu filologic şi studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, Bucureşti, Editura Minerva.

Zgraon 1976a: Florentina Zgraon, *Consideraţii filologice asupra primei traduceri manuscrise a „Scării” lui Ioan Sinaitul*, în LR, XV, nr. 3, p. 275–287.

Zgraon 1976b: Florentina Zgraon, *Un neologism de origine latină în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în LR, XV, nr. 5, p. 624–626.

Zgraon 1977: Florentina Zgraon, 1977, *Manuscrisele româneşti ale „Leastviţei” până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Probleme de filiaţie*, în LR, XXVI, nr. 5, p. 517–531.

The Evolution of the Romanian Literary Language in Successive Versions of *The Ladder of Divine Ascent*. Lexical Level (III)

In order to illustrate the dynamics of the Romanian language over four centuries (the aim of the study), we focused on *Letter to a Shepherd* and selected six variants from the multiple versions in Romanian. We had as a comparison base the Romanian manuscript no. 5419 (Varlaam's translation) and used, for the 17th century, the Romanian manuscript no. 434 and no. 2511 – which maintain *Leastviţa*'s writing pattern. For the 18th century, we used Vartolomeu Măzăreanu's translation – Romanian manuscript no. 2959 – from 1766 and a manuscript from the Library of Metropolitanate of Moldavia and Bukovina, copied in 1780, while for the 19th century we found useful the first printed translation, made in Greek in 1814, belonging to Veniamin Costachi. As for the modern age, Corneanu's translations, respectively Stăniloae and a translation from French represented our work instruments. The study reveals the dynamics of the Romanian language based on the religious terminology, and does not leave aside the structural vocabulary. The comparison will trace, in general, the replacement of the Slavonic language constructions used by Varlaam in a period when the Romanian literary language had sufficient "semantic gaps" for justifying the loan words from the language of the translated text and also other circumstances. Examples of words from Varlaam's translation that remained in the religious vocabulary will be emphasized, too.

BDD-A1104 © 2013 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:07:10 UTC)